

ЗА КЕСАРСКАТА ПРОМОЦИЯ И ВЛАДЕТЕЛСКИТЕ ИНСИГНИИ НА ХАН ТЕРВЕЛ

Георги Атанасов

Писмените източници са твърде словоохотливи за личността и делата на наследника на Аспарух, вторият хан на Дунавска България, Тервел¹. Почти всички хронисти, докоснали се до политическия живот във Византия в началото на VIII в., споменават за изключителната му роля при възстановяването на трона на Юстиниан II. И това е обяснимо, защото от времето на древния Рим и ранна Византия нямало друг подобен аналог в историята на империята. Тервел бил първият варварски владетел (почти всички го смятат и за езичник?), който със силата на оръжието участвал толкова непосредствено в свалянето на един и възцаряването на друг василевс в Константинопол. Самият той осъзнавал върховите постижения на собствената си външна политика и това личи от неподправеното самочувствие, с което пише за делата си в надписите, намиращи се до Мадарския конник. В тази насока не са лишени от известно основание някои предположения, че в Мадарския конник Тервел е претворил собствената си персона². И все пак категоричното идентифициране на конника с Тервел е твърде хипотетично, дори рисковано. Даже да приемем, че това е вярно, не получаваме безспорни податки за регалиите на хана езичник (?). И тук времето е поставило своя тежък отпечатък и освен силуета и някои маловажни детайли, не се долавят формите на съществени владетелски знаци. Така проблемът за вида и характера на езическите хански регалии не получава развитие, въпреки изключителната монументалност и ценната историческа информация, която носи релефът върху мадарската скала. В областта на регалиите и титулатурата варварските владетели в Европа обаче се еманципирали не от титлите и знаците, наследени от предците им, а от тези, с които ги удостоявал императорът в Константинопол³.

Дори личности като Одоакър, Римикер, Витигес и Теодорих, поставили неведнъж на колене императорските армии, се ласкаели много повече от почетните византийски титли “патриции” и “магистър”, отколкото от собствения си кралски сан. Симптоматичен в това отношение е жестът на споменатия Одоакър, който в 476 г., след превземането на Рим, пленил и императорските владетелски инсигнии. И вместо да се коронова с тях, той ги изпратил в Константинопол с желанието, в замяна да получи патрицианско достойнство и патрицианския колан-цингулум. И тази постъпка не е резултат на слабост, варварско невежество или трудно обяснима фриволност. Одоакър прекрасно знаел, че по такъв начин се домогва до патрицианската

титла и се вписва юридически в цивилизования свят. Иначе, дори с пленените императорски регалии си оставал в хаоса на варварската “атаксия” — в един непълноценен свят.

Съзнателно се спирам по-пространно на субординацията “император — варварски владетели” през ранновизантийската епоха. Само на такъв фон могат да се очертаят по-релефно постиженията на българския хан Тервел в тази насока. Дори от така дистанцираната от “ежедневието” на българо-византийските отношения гледна точка се вижда, че в областта на титулатурата и инсигниите Тервел надминал всички варварски владетели — предшественици, съвременници и близки следовници. Според добре информирани византийски хронисти Теофан и патриарх Никифор, след като си възстановил престола през 705 г., Юстиниан II се отблагодарил по подобаващ начин на своя благодетел, хана на българите Тервел. Обдарил го с големи дарове, а в главната зала на двореца (хрисотриклиниума) го наметнал с хламида и го удостоил с кесарска титла. След това седнали един до друг и приели приветствията на армията. Така Тервел станал първият чужд владетел, получил кесарска титла. А тя била най-високата във Византия след императорската, носена от самия василевс, неговия най-приближен аристократ, а често и от сина-съимператор. Действително, през средновизантийския период кесарското достойнство изживява една низходяща еволюция, като след началото на IX в. кесарят вече не е престолонаследник, а след края на XI в. последователно е изместен в ранговата таблица от севастократора и деспота⁴. В началото на VIII в. положението му обаче е все още ненакърнено и макар че не участва пряко в управлението както през IV-V в., кесарят е втората по достойнство личност в империята, с която се проектирал бъдещият василевс. Ако подходим към проблема от гледна точка на господстващата ойкуменистична доктрина, получавайки кесарската титла, Тервел “*de iure*” ставал най-достойният сред чуждите владетели в тогавашния обозрим свят. Да не забравяме още, че има цял век до интронизацията на Карл Велики в Рим и че дотогава всички владетели от Запад и Изток били подвластни на ойкуменистичната доктрина и заложената в нея субординация, според която на върха на пирамидата бил василевсът и той определял мястото в йерархията на останалите владетели. Следва да се уточни обаче, че Тервел е избран за кесар не на езическа България (тук той продължава да си е хан), а на Византия!

Истинността на текста от Никифор за кесарската титла на Тервел бе потвърдена по неопровержим начин от един оловен печат, съхраняван днес в нумизматичната колекция на Дамбъртън Оукс до Вашингтон⁵ (ил. 1). Върху едната му страна е нанесен кръстовиден инвокационен монограм, който се разчита съвършено ясно Θεοτόκε, Βοήθει Τερβελλίον καίσαρος — “Бого-

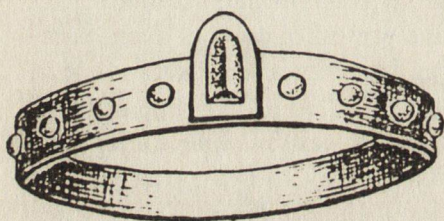
Ил. 1. Печат на хан Тервел,
съхраняван в Дамбъртън
Оукс до Вашингтон.

родице, помагай на Тервел кесаря”. Върху другото лице е представен самият Тервел в парадно войнско облекло — шлем, ризница, копие, щит и къс плащ (хламида, къс сагий?). Образът е съзнателно портретизиран и отчетливо се долавя твърде дългата коса, стигаща до раменете, подкъсената островърха брада и мустаците. Авторите, които свързваха Мадарския конник с личността на Тервел, получават нов аргумент. Както върху релефа, така и върху печата владетелят е с дълга буйна коса. Но дали такава коса не са носили и останалите ханове? На пръв поглед облеклото на Тервел върху печата обаче е напълно в традициите на византийския владетелски костюм, по точно на ранновизантийския

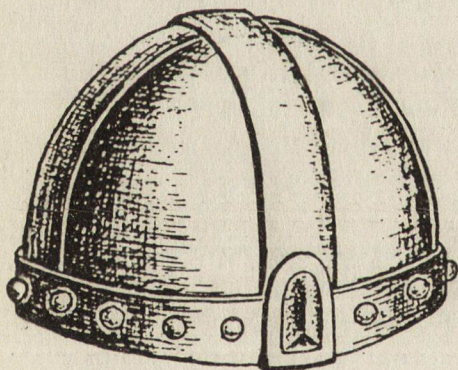
императорски военен костюм⁶. Ризницата от типа “люспести” влиза в императорските инсигнии още в Късен Рим като заемка от Иран. С такава ризница е представен самият Константин Велики и това предопределя трайното ѝ присъствие в императорския костюм до Тиберий III, включително. Според Константин Багрянородни копието се утвърждава като владетелска инсигна още в V в. И отново присъства върху войнските императорски портрети до Тиберий III. Общо взето подобна съдба като владетелска регалия има и щитът. Не изключвам възможността, представеният върху него конник, поразяващ противник (жена, дракон — символи на сатаната), да пресъздава описаното от Евсевий Кесарийски изображение на Константин Велики в двореца, където с копие поразявал змея-сатана. Ако съдим по други изображения (един златен медальон), конникът отново трябва да се свърже с Константин Велики, но представен като победител на Максенций, алгория на езичниците, безбожници и в крайна сметка на Сатаната⁷.

Най-съществената регалия във войнския императорски костюм е шлемът, напомнящ за победоносния шлем на Константин Велики, с който е изобразен върху монети. За да се отстранят всякакви недоразумения в тази насока, се налага специално да се акцентува върху обвързаността на военния владетелски костюм не със стемата (или каквато и да е била корона), а точно с шлема⁸. И то не с какъв да е шлем, а с подходящо украсен с грива, пера, бисерна стемоподобна диадема с кръст (или трилистник, символ на Св. Троица) на челото и перпендули. Изобщо, шлем, допълнен с императорска диадема, чрез което се цели изява на владетелското достойнство сред останалите войнски чинове. В тази последователност идеята, че Тервел може да бъде представен върху печата с войнски одежки и само с кеса-

рийски венец няма опорни точки. Най-сетне, според описанията на Константин Багрянородни и Кодин⁹, както и въз основа на изображения на кесари върху моливдовули¹⁰ е очевидно, че кесарската диадема се носи с дивитасион и хламида. Според справедливата забележка на Н. П. Кондаков, кесарският сан е свързан както с граждански, така и с военни задължения, защото по правило тази титла е сред най-високите във военната йерархия. Пак благодарение на К. Багрянородни знаем как е изглеждал и войнският кесарски костюм. По време на триумфа след победата в Киликия Теофил бил съпровождан от своя тъст, кесаря Алексей Мозеле, облечен в златна плетена ризница, меч, копие със златен връх и шлем с кесарски венец. Да се вгледаме сега в изображението на Тервел върху печата. Ризницата му действително е представена като плетена, а не като мускулеста или люспеста. Копието също присъства върху рамото на владетеля. Мечът отсъства поради бюстовото представяне на Тервел. Най-голямо внимание естествено заслужава покривалото на главата. Отчетливо се долавя твърда полусфера, съставена от широка метална лента с уширение над челото, за което е захваната друга лента, извисяваща се във височина. Явно скелетът на шлема включва челен метален обръч, за който са захванати и кръстосани други два

Ил. 2. Реконструкция на кесарския венец — στέφανος

Ил. 3. Реконструкция на кесарския шлем — galea caesaricia

обръча. Според Алфьолди тази конструкция е много устойчива и основно използвана както в ранновизантийския, така и в средновизантийския период¹¹.

За разлика от императорските шлемове шлемът на Тервел е без стемообразна диадема с кръст (или трилистник) и перпендули и без грива с пера. За сметка на това украсата му е съобразена с византийските кесарски шлемове, които според източниците носели специфичното наименование *galea caesaricia*. Върху изображението на печата се долавят точици, навярно имитации на бисери по челния обръч, и уширение при начелника. Очевидно тези детайли загатват кесарски венец, с какъвто бил обкичен кесарският шлем на Алексей Мозелес. Формата и детайлите на самия венец (στέφανος) пък са добре познати както от описанията на Константин Порфирогенет, Анна Комнина и Кодин, така и от предс-

тавянето му върху мозайка, стенописи, емайли и кесарските печати на Никифор Мелисенос и Йоан Ангел (ил. 2)¹². Той представлява златен обръч,

Ил. 4. Изображение на Юстиниан I с военски костюм и императорски шлем украсен с диадема.

обсипан с бисери и аркивидна камера над челото, с вграден син скъпоценен камък. Посочените литературни и изобразителни източници за вида му се отнасят след X в., но предвид консервативността и устойчивостта на регалиите във Византия, както и от контекста на описанията на Константин Порфирогенет има основание да се предполага, че такава форма е имал и през VII-VIII в. Потвърждава го известният диптих от Барберини, където според повечето изследователи е представен със стефанос самият Юстиниан Велики (527—565)¹³. В това няма нищо чудно, защото според много писмени източници стефаносът е диадема, изпъл-

звана в Ранна Византия както от кесаря, така при определени церемонии и от императора¹⁴. За пръв път като кесар със стефанос е изобразен братът на Константин IV (668—685) Ираклий върху мозайка в църквата Сан Аполинаре ин Класико в Равена към 677 г. Представлява широка златна лента, обсипана с бисери и висока челна плочка — вид, който запазва и по-късно според описанията на Константин VII, Анна Комнина и Кодин. Навярно подобна форма е имал и стефаносът, който няколко десетилетия по-късно (705 г.) получил и Тервел в Константинопол. Предполагам, че такъв венец е представен и върху печата, но не като отделна, самостоятелна инсигния (това и не е редно при военския костюм), а като аксесоар към кесарския шлем, за какъвто изрично споменава Константин Багрянородни.

Е. Пилц се осъмнява в прецизността на художника, работил мозайките в Сан Аполинаре ин Класико, защото през тази епоха кесарят носел камелавкион. Действително, според Константин Багрянородни при коронацията на Ираклонас като съимператор на Ираклий на 4.07.638 г. бил провъзгласен за кесар брат му Давид, който за случая получил камелавкион¹⁵. В случая не е възможно, а и не е толкова наложително, да се спираме специално върху многобройните описания, изобразения, проучвания и тези за произхода и формата на камелавкиона. Всички изследователи обаче са единодушни относно полусферичната му форма и налагането му като конституционна императорска корона при Комнините към края на XI в. Някои търсят първообраза му в шлемовете — корони на иранските, партийските или готските владетели, а други виждат прототипа му в знаменития шлем на Константин Велики, с който победил Максенций. Всички те обаче са затворени, плътни

метални полусфери, богато украсени с бисери и диадеми. В този смисъл, всеки богато украсен полусферичен шлем би могъл да бъде наречен камелавкион през VI—X в., когато все още камелавкионът не е трансформиран в конституционна корона. Не случайно византийските хронисти веднъж го определят като шлем-корона на готските крале, друг път като корона на Константин Велики, на кесаря Давид или пък изобщо като военски шлем. А носенето на богато украсен шлем от византийските кесари е несъмнено и се доказва от споменатото по-горе описание на кесаря Алексий Мозеле при триумфа през 838 г. И ако веднъж Константин Багрянородни го нарича камелавкион (коронацията през 638 г.), а друг път шлем с бисерна диадема (триумфът през 838 г.), причината е в своеобразния му писателски стил. Така например в същото съчинение (*De cerimoniis*) императорската корона (конституционната) веднъж е наречена стема, друг път диадема, а понякога и императорски стефанос¹⁶!

Носенето на богато украсен с бисери шлем (камелавкион) не отменя обаче ползването на стефаноса като кесарска регалия през V—X в., както смята Е. Пилц. Още Евсевий Кесарийски опоменава за кесарска диадема през IV в. Много по-конкретен е Теофан, който изрично отбелязва, че синовете на Константин V (741—775) Христофор и Никифор били увенчани със стефанос при промоцията им като кесари през 752 г.¹⁷ Като прибавим към това описанията на Константин Багрянородни, Анна Комнина и Кодин не остава съмнение, че в Сан Аполинаре ин Класико кесарят Ираклий е изобразен със стефанос. Противопоставянето му на камелавкиона (шлем с бисерна украса) е лишено от основание, защото двете инсигнии (стефаносът и шлемът) са изява на две взаимно свързани инвеститури (духовна и военска) при прокламирането на новия кесар. Поради това понякога кесарите (Ираклий през 677, Христофор и Никифор през 752 г.) са представени с регалиите на духовната инвеститура (стефанос, хламида с фибула и дивитасион), а друг път (Давид през 638 г. и Алексий през 833 г.) са представени с регалиите на военската инвеститура (шлем с бисерна диадема — камелавкион, ризница, щит, копие и сагий)¹⁸.

В една по-ранна моя статия предположих, че като езичник Тервел едва ли е получил кесарски венец, поради обвързаността му с християнската доктрина, а се е задоволил само с кесарския шлем¹⁹. Добре информираният и достатъчно ерудиран патриарх Никифор обаче едва ли бърка като пише, че първоначално Юстиниан II наметнал българския хан с пурпурна хламида, която е едновременно императорска и кесарска инсигния и е свързана с духовната, а не с военската инвеститура. В тон с това сведение е и репликата на Теофан, че заедно с многото дарове Тервел получил и царските знаци (*Βασιλικὰ σκεύη*), между които действително е и пурпурната хламида. Та-

ка че едва ли при промоцията на Тервел е дадена една от основните инсигнии на духовната инвестиция (хламидата), а му е отказана другата (стефаносът)²⁰.

Ако се окаже вярно твърдението, че върху Мадарския релеф е изобразен Тервел и че челото му е препасано с лента, а на гърба му има плащ, задавам си въпроса възможно ли е тази лента да е кесарският венец, а плащът — пурпурната хламида!²¹

Според наличните наративни и изобразителни източници Тервел е въведен в кесарско достойнство с гражданска (според Никифор и Теофан) и войнска (според печата) инвестиция, като получава съответно и гражданските (стефанос, пурпурна хламида с фибула, дивитасион) и войнските (шлем-камелавкион, ризница, копие, щит, и сагии) инсигнии. Може ли обаче един хан езичник, какъвто според почти всички изследователи без съмнение е Тервел, да получи кесарската титла със съответните регалии и да бъде акламиран от ромейската армия? Особено при положение, че според дворцовия церемониал, в определени случаи кесарските регалии се носят от самия император²²! Ако се спазва византийската традиция, едва ли! А пък за началото на VIII в. е направо необяснимо. При това знаем за острия императивен тон на Константин Багрянородни, който назидателно съветва да не се допуска подаряването на инсигнии и елементи от владетелския костюм на чужди владетели²³. Обикновено, най-голямото достойнство, до което са се домогвали, била патрицианската титла, съпроводена с патрицианския колан-цингулум. Но дори тогава, какъвто е случаят с дядото на Тервел, прабългарският хан Кубрат, било задължително кандидатът да е християнин или поне формално кръстен²⁴. А като знаем, че покръстването на чужд владетел се смятало за най-голямо завоевание на византийската политика, то хронистите нямало как да пропуснат такъв знаменателен факт като привличането на българският хан в лоното на светата църква. Да погледнем само колко много страници в средновековните анали са отредени за покръстването на Фритигерн, Тиридат III (Армения), Мерой (Грузия), Борис-Михаил, Стефан (Унгария), Олга и Владимир (Русия). Допускането на възможността неофитът Кубрат да е покръстил синовете и внуците си, пък няма никакви документални основания (поне засега) и на този етап може да се използва само като сюжет в художествената проза. Предвид това състояние на документалните източници се очертават две възможности: едната предполага поредица от съвършено своеволни действия на Юстиниан II. Отдаването на кесарската титла на човек извън императорското семейство, на варварин и езичник, промоцията му в хрисотриклиниума с кесарските регалии и акламирането му от армията е една непонятна градация от нарушения, без аналог в политическия живот (поне що се отнася до титулатурата и инсиг-

ниите) на империята от формирането ѝ до падането на Константинопол през 1204 г. Без да се задълбочават специално, а ргогі, почти всички медиевисти приемат за действителни тези постъпки на Юстиниан II, поради желанието му с всички средства да си възвърне престола. И все пак, възможно ли е в началото на VIII в., при формираните традиции, кодифицирано законодателство и възприета ойкуменистична доктрина един наследствен василевс (Юстиниан II не е самозванец узурпатор и случайно попаднал на престола човек, а е законен син на Константин IV) да постъпи така безотговорно, без да последва и най-малка реакция от църквата, сената, двора и народа на столицата. При това, вече е обърнато внимание, че императорът, макар и автократор, е подвластен на правните и нравствените закони, чието нарушаване дава законни основания за насилственото му сваляне от престола²⁵. А по повод отдаването на кесарската титла и кесарските регалии на Тервел не се долавя никакво противопоставяне от страна на сената (в началото на VIII в. той все още е фактор в управлението), народа и църквата. Дори отсъстват сериозни упреци от съвременните и по-късните на събитията хронисти, които иначе прилежно бдят за ненакърнимостта на императорската институция, символи и регалии. Ако се реши, че Юстиниан II не е постъпил така безотговорно и в някаква степен се е придържал към дворцовия етикет и византийската доктрина, трябва да приемем втората версия. А тя няма особена алтернатива и в такъв случай, за да стане кесар, на първо място Тервел е бил покръстен. Освен че по принцип византийската доктрина налагала кесарят да бъде християнин, изисквала го и самата церемония при прокламирането му. Според Константин Багрянородни промоцията ставала в хрисотриклиниума, където за случая се внасял подвижен златен олтар, на който се поставяли хламидата с фибула и златната диадема. Патриархът вдигал стефаноса, благославял го и го подавал на императора, който от своя страна го поставял върху главата на новоизбрания кесар²⁶. При това положение, ако кандидатът за кесар не е покръстен, то участието на патриарха и благословът му са безпредметни, дори невъзможни. От тук би следвало нарушаване на церемониала, а за онази епоха това означава невалидност. Никой от хронистите обаче не поставя под съмнение законността на кесарската промоция през 705 г. Тези факти просто налагат възприемането на идеята, че някога и някъде, но преди да бъде прокламиран за кесар, Тервел е бил покръстен. Вотивният текст върху моливдовула (“Богородице, помагай на Тервел, кесаря”) и кръстовидният монограм (ил. 1) също предполагат поне формално покръстване. Може би това е станало преди самата промоция в хрисотриклиниума, но пък е необяснимо как хронистите ще пропуснат да отбележат такова знаменателно събитие. Остава да се предположи, че покръстването на Тервел е станало някъде извън полезрението на

съвременниците му в Константинопол, сиреч далеч преди 705 г. Това би трябвало да ни отведе към християнското вероизповедание на Кубрат (ядото на Тервел). Няколкото предмета и лични вещи, свързани с християнския култ в Перещепинското съкровище (гробът на Кубрат), подсказват, че покръстването му като юноша не е било еднократен политически акт, а е имало последствия в религиозния живот и бита му до дълбока старост²⁷. Дали обаче е покръстил членове от фамилията си и дали това е рефлектирало по някакъв начин върху вероизповеданието на Тервел като дете са въпроси, които не могат да получат аргументиран отговор в наличната документална база. Друг е въпросът доколко покръстването на Тервел е повлияло върху ежедневно му поведение и върху вероизповеданието на народа. Многобройни са примерите във варварските общества и ранните варварски държави (Англия, Армения, Химяритското царство, Арабия, Абисиния, хърватите при княз Порга и пр.), когато покръстването на владетеля или на членовете на семейството му, дълго време не оказва никакво влияние върху поведението на поданиците му, които продължават да се придържат към езическите култове на деците си²⁸. В това отношение, най-вероятно, Тервел е следвал примера на Кубрат и на съвременните му хазарски царе, които, бидейки юдеи, не правят сериозни опити да наложат юдейството като религия в хетерогенния хаганат²⁹.

Според византийската доктрина, за да бъде провъзгласен за кесар, освен че е задължително да е християнин, кандидатът трябвало да бъде и член на императорската фамилия³⁰. Аз смятам, че Тервел е отговарял и на това условие, разсъждавайки върху един пасаж от Хронографията на Теофан³¹. Там е казано, че година преди да си възвърне трона с помощта на българския хан, Юстиниан II му обещал за жена собствената си дъщеря. От една страна това предложение косвено потвърждава идеята, че покръстването на Тервел не е конюнктурно и извършено непосредствено преди промоцията, а я предхожда най-малко една година. Иначе, според дворцовата традиция и имперската доктрина било невъзможно византийска принцеса да се омъжи за варварин езичник. В ранновизантийската и средновизантийската история не само че не е регистриран подобен брак, но и не е обсъждан като вариант. Медиевистите обикновено не обсъждат последствията от така проектираната сватба или отбелязват, че не се е състояла. Отсъствието на допълнителни разяснения в наличните извори прави подобен подход оправдан. От друга страна обаче, кесарската титла и регалиите на Тервел нямаше да бъдат легитимни, ако не беше член на императорската фамилия, сиреч, ако не беше встъпил в брак с дъщерята на Юстиниан II. След като съвременниците му го приемат действително като кесар, изглежда, че и бракът е бил действителност. С това обаче не свършват загадките, пред които ни

изправя “феноменът” Тервел, респективно титулатурата, регалиите, вероизповеданието и изображенията, свързани с личността му. Засега не са известни моливдовули на кесари между VI-VIII в. с войнски триумфални костюми. С войнски регалии обаче са представени почти всички императори след Константин Велики. Така, макар и с кесарски шлем върху печата, Тервел всъщност е заел пълноценна владетелска поза на триумфатор. Значителните победи, които извоювал на бойното поле, също му давали основание за това. За да бъде пълна аналогията с императорите триумфатори, е въведен и щитът с фигурата на триумфиращия Константин Велики, среща на само върху портретите на василевсите. Така, разграничителните атрибути между императора и кесаря тук са твърде замъглени (като изключим шлема) и това ще да е съзнателно. Наистина, Тервел е почетен “само” с кесарско достойнство, но самият той се чувствал и е бил владетел на независима държава, с признати граници чрез мирни договори от самата Византия. Не е изключено тази манипулация с владетелския образ върху такъв официален документ, какъвто е печатът на Тервел, да има пряко отношение към отпадането на войнските императорски изображения от монетите и моливдовулите. А това била една устойчива традиция в империята, започната от самия Константин Велики, към която се придържали последователите му, включително съвременниците на Тервел-Константин IV и Тиберий III. Самият Юстиниан II и наследниците му обаче почти никога повече не се представяли върху монети и печати с войнски регалии³². Не е изключено това да е съзнателна стъпка за заличаване на спомена за дадената висока титла и престижни инсигнии на варварин, какъвто все пак си оставал Тервел за Византия. Един вид, войнският костюм върху тези паметници след 705 г. носи печата на осквернение, защото било допуснато с него да се кичи българският хан. Дали тъкмо този случай не е провокирал наставленията на Константин Багрянородни към наследниците си да не позволяват попадането на владетелски регалии и специално на камелавкиона! (шлем с бисерна украса) извън границите на империята?³³

БЕЛЕЖКИ

¹ Подробно за изворите и литературата в: Баласчев, Г. Българският господар Тервел. — ПСп, 57, 1898, с. 46—61; Бешевлиев, Б. Първобългари. С., 1984, с. 71—79.

² Ваклинов, Ст. Формиране на старобългарската култура VI-XI век. С., 1977, с. 102; Бешевлиев, В. Първобългари, с. 73.

³ Бакалов, Г. Византия. Културно-политически очерци. С., 1993, с. 141—142, 181, 193.

⁴ ГИБИ, III, С., 1960, с. 267, 298; Guiland, R. Le César. — In: Recherches sur les institutions Byzantines. I. Berlin — Amsterdam, 1967, p. 25—45, 274; Любарский, А. Н. Анна Комнина. Алексиада. Москва, 1965, с. 122—123.

- ⁵ Юркова, Й. Оловен печат на Тервел. — Нумизматика, 1978, № 2.
- ⁶ Wessel, K., E. Pilts, C. Nicolescu. Insignien. — Reallexikon zur byzantinischen Kunst. III—19. Stuttgart, 1973, S.384—386. За останалите воински инсигнии (ризница, копие, щит) виж тук на Col. 412—416.
- ⁷ Migne, J.-P. Patrologiae cursus completus, series Graeca. XX. Paris, 1845, p.1057—1058; Hampel, J. Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn. II. Braunschweig, 1905, S. 19—21, Taf. 16.
- ⁸ Wessel, K., E. Pilts, C. Nicolescu. Op. cit., S.384—386.
- ⁹ Constantinus Porphyrogenitus. De cerimoniis aulae byzantinae a recensione. I—II. Bonnae, 1829—1830. II — 53 (44); Pseudo-Kodinos. Traité des Offices (= J. Verpeaux. Le monde byzantin, I). Paris, 1966, XVIII—100, XIX—101, p.275.
- ¹⁰ Zacos, G., A. Veglery. Byzantine Lead Seals. I. Basel, 1973, pl. 178—2683, 180—2698.
- ¹¹ Кондаков, Н. П. Очерки и заметки по истории средневекового искусство и культуры. Прага, 1929, с. 222; Alfoldi, A. The Helmet of Constantine with the Christian Monogram. — JRS, 1932, p. 9—19.
- ¹² Piltz, E. Kamelaukion et mitra. Insignes byzantins empériaux et ecclésiastiques. Stockholm, 1977, p.88—90, pl. 57—66; Grabar, A. L'empereur dans l'art byzantin. London, 1971, p. 31, pl. IV; Λάμπρος, Σ. Λεύκωμα βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων. Ἀθήναι, 1930, pl. 35, 93; Zacos, G., A. Veglery. Op. cit., pl. 178—2683, 180 — 2698.
- ¹³ Grabar, A. Op. cit., pl. IV.
- ¹⁴ Кондаков, Н. П. Цит. съч., с. 218; Piltz, E. Op. cit., p. 34—36 с подробен коментар на писменните източници
- ¹⁵ Lampros, S. Op. cit., pl. 33; Constantinus Porphyrogenitus. De cerimoniis, II — 53 (44); Guiland, R. Op. cit., p. 49—50; Piltz, E. Op. cit., p.88.
- ¹⁶ Ebersolt, J. Les arts somptuaires de Byzance. Paris, 1929, p.18—20, 96—99, 126—130; Deér, J. Der Ursprung der Kaiserkrone. — SBAG, 8, 1950, S. 51—87; Restle, M. Zur Entstehungsfrage des Kamelaukions. — in: Actes du XIIe Congrès International d'Etude Byzantines. II. Belgrade, 1964, p. 555—558; Piltz, E. Op. cit., p. 23 sq.; 27—29; 32; Wessel, K., E. Pilts C. Nicolescu. Op. cit., Col 380 sq.
- ¹⁷ Theophanes Confessor. Chronographia. Ed. C. de Boor. Lipsae, 1883, p. 444.
- ¹⁸ R. Guiland. Op. cit., p. 49—50.
- ¹⁹ Атанасов, Г. За инсигниите на владетелите на Първото българско царство. — В: Плиска — Преслав. С., 1993, с. 132.
- ²⁰ Nicephorus Archiepiscopus Constantinopolitanus. Opuscula historica. Ed. C. de Boor. Lipsae, 1889, p. 41 (= ГИБИ, 3, с. 297—298); Theophanes Confessor. Chronographia, p. 373 (= ГИБИ, 3, с. 266—267.).
- ²¹ Станчев, Ст. Реалиите върху релефа на Мадарския конник. — В: Мадарски конник. С., 1956, с. 189; Нешева, В. Изображения на владетели от Първото българско царство. — В: Приноси към българската археология. 1, 1992, с. 126.
- ²² Кондаков, Н. П. Цит. съч., с. 218; E. Piltz. Op. cit., p. 34—38.
- ²³ Constantinus Porphyrogenitus. De administrando imperio, I, 13, p. 66.
- ²⁴ Артамонов, М. И. История хазар. Ленинград, 1962, с. 161; Вернер, Й. Погребалната находка от Малая Перещепина и Кубрат, хан на българите. С., 1988, с. 37, 39—42.
- ²⁵ Караянопулос, Й. Политическата теория на византийците. С., 1992, с. 36—49; Бакалов, Г. Цит. съч., с. 291 и сл.
- ²⁶ Constantinus Porphyrogenitus. De cerimoniis, II — 52 (43), p. 27.
- ²⁷ Артамонов, М. И. Цит. съч., с. 161; Вернер, Й. Цит. съч., с. 40.

- ²⁸ **Поснов, М.** История на християнската църква. С., 1993, с. 15—39.
- ²⁹ **Артамонов, М. И.** Цят. съч., с. 262 и сл.
- ³⁰ **Guilland, R.** Op. cit., p. 42—46.
- ³¹ **Theophanes Confessor.** Chronographia, p. 373 (= ГИБИ, 3, с. 266).
- ³² **Wessel, K., E. Pilts, C. Nicolescu.** Op. cit., Col. 372; **Morrisson, G.** Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque Nationale. I. Paris, 1970, pl. LVIII-LXI.
- ³³ **Constantinus Porphyrogenitus.** De administrando. I — 13, p. 66.